

**İLK TÜRK LEHÇELERİ SÖZLÜĞÜ:
DİVĀNU LUGĀTİ'T TÜRK'TE LEHÇELERİN SÖZ
VARLIĞINA BİR BAKIŞ**

*Akartürk KARAHAN**

ÖZET

Lugāti't Türk

Lugāti't Türk

ī ā

ī ā

as separate titles or chapters, generally considered that the Karakhanid Turkish dictionary in places has been an scattered information.

In this article, Mahmud Turkic dialects dictionary properties and the meaning properties that mentioned about dialects will be handled and the meaning properties that mentioned about dialects.

Turkic dialects, XI. century, lexicology, inter-dialects equivalence.

Giriş:

XI. yüzyılda yaşayan, Karahanlı Devleti hükümdar ailesine mensup ve iyi eğitimli bir kimse olan Kâşgarlı Mahmud, uzun yıllar Karahanlı Devleti sınırları dâhil olmak üzere, çeşitli Türk yurtlarını baştan sona gezmiş, gezdiği yerlerin halkları, boyları, kültürleri ve dilleri hakkındaki bilgileri notlarına aktarmıştır. Bu notları “Türk Lehçeleri Divanı/ Sözlüğü” anlamında - adlı eserinde Arap dilbilim ve sözlükçülük kurallarına uygun biçimde düzenleyerek Bağdat’ta Halife el Muktaḍî’ye sunmuştur.

Ansiklopedik bir sözlük niteliğinde olan Dīvān’ın lehçe malzemesi azımsanmayacak kadar önemlidir. Dīvān, Karahanlı Türkçesi söz varlığı yanı sıra beş yüzün üzerindeki lehçe söz varlığı kaydıyla ve gramer özetleriyle döneminin karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü ve Türk lehçeleri el kitabıdır. Ancak kimi zaman Dīvān’ın lehçe malzemesine çelişkili ya da eksik olarak bakılmaktadır. Bunlardan ilki tüm lehçelerle ilgili yeterli ya da aynı düzeyde bilgi vermemesi, diğeri ise modern Türk lehçelerini kayıtlarının uyuşmamasıdır (bkz. SCHÖNIG 2004). Ancak Kâşgarlı eserinde sadece bir şehir, bölge ya da Karahanlı devleti sınırları içerisindeki lehçeleri ele almamış, XI. yüzyılda Türkçenin konuşulduğu geniş bir sahanın özetini vermiştir. Bu saha doğuda Çin sınırından başlayıp batıda Anadolu kapılarına kadar, güneyde Tibet’ten kuzey bozkırlarına, deşt i Kıpçak sahasına uzanan bir genişliktedir. Elbette bu kadar geniş bir alanın lehçe değerlendirmesi ayrıntılı olamayacağı gibi, gözden kaçan noktaları olacaktır. Ayrıca lehçe bilgilerinin Kâşgarlı’nın döneminin şartları göz önüne alınarak değerlendirilmesi de unutulmamalıdır. Coğrafya olarak sınırları olmayan geniş bir sahada sürekli ticaret, siyasî mücadele ve diğer etkileşimlerin içinde olan Türk boylarının

dillerinin birbirinin etkisinde kalması, lehçeler arası etkileşimlerin olması normal bir durumdur. Eserin tek nüshasının olması, başka bir nüshadan karşılaştırılamaması da bazı tereddütlere zemin hazırlamaktadır. Fakat hepsi bir yana tek bir kişinin gayretiyle olamayacak büyük çaplı bir çalışmayı Kâşgarlı, döneminin şartlarına göre çok iyi bir şekilde tamamlamıştır. Türk lehçeleriyle ilgili önemli özelliklere ilk o değinmiş ve coğrafi, fonetik, sosyolojik sınıflandırmalarla döneminin etraflı bir panoramasını aktarmıştır.

Bu makalede, Kâşgarlı Mahmud'un *D v* - naklettiği Türk lehçeleri söz varlığının genel özellikleri ve bu söz varlığının eş değerlik, yalancı eş değerlik kavramları altında anlam özellikleri ele alınmıştır.

1. Dīvān'da Türk Lehçeleri Söz varlığı nın Düzeni:

Kâşgarlı'nın döneminin ve ülkesinin ölçünlü dili olan Karahanlı Türkçesi dışında dil özelliklerini verdiği, lehçe özelliklerine değindiği boy, topluluk ve şehirler şunlardır: *Karluk*, *Yemek*, *Uygur*, *Bulgar*, *Suvar*, *Argu*, *Kay*, *Tatar*, *Yabaku*, *Hotan*, *Balasagan*, *Barsgan*, *Sayram*. Dīvān'da nakledilen bu lehçelerle ilgili dil özellikleri sayısal olarak eşit değildir. Kâşgarlı'nın kayıtlarında en çok ölçünlü dil olan Hakaniye Türkçesi ve bunun yanında Karahanlı Devleti sınırları içerisindeki Çiğil, Yağma, Tuhsı gibi toplulukların dilleri yer almaktadır. Bu nedenle Kâşgarlı'nın ölçünlü Türkçe ve bunun etrafında gelişen lehçelerle ilgili verdiği receden güvenilir görülmektedir. Ölçünlü dil ve yakınındaki lehçeler dışında en fazla kayıt ise Oğuz lehçesindedir ve bu kayıtlar da tarihî ve modern Oğuzcayla karşılaştırıldığında dikkate değerdir (Bkz. ÇOBAN 2005). Kâşgarlı'nın sınırlı bilgi aktardığı Karahanlı ülkesine daha uzaktaki Peçenek vd. Türk topluluklarının dilleriyle ilgili kayıtlara ise ihtiyatla yaklaşmaktadır (Bkz. BANGUOĞLU 1960: 23).

Dīvān'da isimleri geçmesine rağmen Kırgızların dilleri ile ilgili hiçbir sözcük kaydı bulunmamaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un Eski Türk tarihinde önemli bir Türk boyu olan Kırgızların dillerine hiç temas etmemesi ve haritasında da Kırgızların yerini göstermemesi şaşırtıcıdır. Buradan Kâşgarlı Mahmud'un bir Türk boyu olarak Kırgızları belki ismen tanıdığını fakat Kırgızlarla ya da onlardan bahseden bir kaynakla karşılaşmadığını düşünebiliriz.

Dīvān'da Kâşgarlı Mahmud, Türk lehçelerinin sözlük malzemesini şöyle bir yöntemle ele almıştır. Lehçelerin söz varlığı Dīvān'ın farklı bir başlığında gösterilmemiş; genel Türkçenin ya da Karahanlı Türkçesinin sözlüğünün içerisinde sıralanmıştır. Türk lehçelerine ait sözlük malzemesi, Dīvān'daki Arapça baplar içerisinde çoğu zaman madde başı olarak bazen de başka maddelerin içerisinde açıklama olarak bulunur.

XI. yüzyıl Türk lehçe söz varlığı Dīvān'da şu bölümlerde madde başı olarak bulunmaktadır:

kit b al-hamz Dīvān'da ünlüyle ba layan sözcüklerin ele alındığı 29 159 sayfalarını kapsayan bu bölümde, madde başı olarak lehçelere ait sözcükler de bulunmaktadır. Bu sözcükler isimler ve fiiller olarak ayrılmıştır. Aşağıda bu bölümde bulunan lehçe söz varlığına ait bazı örnekler gösterilmiştir.

İsimler:

[55] “yaşlı kadın (Ar.)” Barsgan lehçesi.

[51] “başka (Ar.)” Çiğil lehçesi.

[69] “başka (Ar.)” Oğuz lehçesi.

otran [67] “don, elbise (Ar.sarāwil)” Yağma lehçesi

“çok (Ar. katir)” Kıpçak lehçesi.

[145] “aramak” Oğuz lehçesi

[144] “bayılacak gibi olmak (Ar. -)” Çiğil lehçesi

[155] “hileyle, anahtarsız açmak (Ar. fataha... bi hīla min gayr miftāh)” Kençek lehçesi.

kit b as-s lim : Dīvān'da 160 406 sayfaları arasındaki salim sözcükler adlı bu bölüm 2, 3, 4, 5, 6, 7 harfliler olmak üzere ayrı başlıklara ayrılmıştır. Burada da Türk lehçelerine ait sözcük başlarında bulunmaktadır. Aşağıda bu bölümde bulunan lehçe söz varlığına ait bazı örnekler gösterilmiştir.

[190] “pabuç (Ar.)” Çiğil lehçesi

[190] “pabuç (Ar.)” Oğu Kıpçak lehçesi

[229] “tırpan (Ar. *mincal*)” lehçesi
bayram [243] “şenlik, bayram (Ar. *yawm al-*)” Oğuz
lehçesi

- [449] “üzerlik otu (Ar.)” Uç lehçesi.
 [446] “sıkışma (Ar. zaḥma)” Oğuz lehçesi.
 [465] “Hakanın gönderdiği elçi
 mulük)” lehçesi.

yal [472] “yanmak, alevlenmek (Ar. ad?ā’at)” Kıpçak lehçesi.

yara “yol dileğine uygun olsun (Ar. yuwāfiḳuka fī ṭ ṭarīḳ murāduka)” Oğuz lehçesi.

kit b aw t at-tal ta : Dīvān’ın 493 faları arasında, içerisinde illetli harf bulunan sözcüklerin sıralandığı bölümüdür. Burada da Hakaniye Türkçesi söz varlığı yanı sıra Türk lehçelerine ait sözcükler bulunmaktadır. Örneğin,

İsimler:

- [513] “bal (Ar.)” Kıpçak Oğuz lehçeleri.
 [520] “Ulu Tanrı’nın adı, Allah (Ar.)”
 lehçesi.
 [498] “sadak, okluk (Ar. kināna)” Çiğil lehçesi.
 [505] “koyun (Ar. şāt)” lehçesi.

buyur [526] “emretmek” Oğuz lehçesi.

[524] “(soru vb.) sormak, araştırmak (Ar. istajarra, anşada)” Oğuz lehçesi.

[526] “(geri) dönmek (Ar. raja’a)” Oğuz lehçesi.

[525] “soğuktan acıkmak (Ar. ḥarişa)” Kıpçak lehçesi.

kit b aw t al- : Dīvān’ın 535 599 sayfalarında sonunda harf bulunduran sözcüklerin sıralandığı bölümüdür. Buradaki Türk lehçelerine ait sözcüklerden bazıları şunlardır:

İsimler:

- be* [535] “kısırak (Ar. ramaka)” Türkçe, Oğuz lehçesinde değil.
bi [535] “zehirli bir örümcek adı (Ar.)” Oğuz lehçesi.

-
- [551] “buğday (Ar.)” lehçesi.
 cigi [546] “sağlam (Ar. -)” Kıpçak
 [547] “inci (Ar.)” Kıpçak ve Oğuz lehçeleri.
 [544] “gürültü (Ar. *calaba*)” lehçesi.
- [556] “yemek yeme *akala*” lehçesi.
 [572] “pislemek (Ar.)” Oğuz lehçesi.
 [561] “boşamak (Ar.)” lehçesi.
 [554] “koymak, yığmak (Ar)” Yağma
 lehçesi.
- [592] “almak, çalmak, yağmalamak (Ar)”
 Yağma lehçesi.
- kit b al- unna** 622 sayfalarında ise içerisinde nazal ses
 bulunduran sözcükler yer almaktadır. Bu kısımda da Türk
 lehçelerine ait sözcükler madde başı olarak bulunmaktadır.
- İsimler:
- [612] “koyun kırkılan makas, kırkı (Ar *al-*
 -)” Çiğil lehçesi.
 [603] “pınar, su gözü (Ar. ‘ayn al mā’)” Oğuz lehçesi.
 [604] “su içilen testi, ağaçtan oyulan su kabı (Ar. *kūz,*
jarra)” Oğuz lehçesi.
 [605] “küçük demir çomak, demir baston (Ar.
mirzabba)” Çiğil lehçesi.
 [600] “elek (Ar. *munḥul*)” lehçesi.
 [612] “üç ayaklı tabure (Ar. *ḥiwān*)”, Kençek lehçesi.
- 615] “yenmek (Ar. *galaba*)” Oğuz Kıpçak
 lehçeleri

Bunların yanı sıra, *Dīvān*'daki gramer açıklamaları
 içerisinde, ölçünlü dile ait sözcüklerin yanında madde içlerinde de
 Türk lehçelerinin söz varlığı kayıtları bulunmaktadır (Ayrıntılı bilgi
 için bkz. KARAHAN 2009). Örneğin, Türk lehçelerinde /

değişimi anlatılırken, [27] “ayak” , Kıpçak lehçelerine ait bir sözcük; / değişimi anlatılırken, [26] “devenin uzun tüyleri (Ar. - -)” Oğuz Kıpçak lehçelerine ait bir sözcük; / > /Ø/ değişimi anlatılırken *elgin* 460] “yolcu (Ar)” [26] “ılık (Ar)” Oğuz Kıpçak lehçelerine ait sözcükler olarak nakledilir. Türkçede /h/ sesinin bulunmadığı açıklanırken istisnai Kençek lehçelerindeki *hana* [27] “anne (Ar *umm*)”, *hata* [27] “baba (Ar *ab*)” , [7] “çakmak (Ar. *zand*)”, [7] “göz ağrısı ” gibi sözcükler nakledi

Bazı sözcük maddeleri içinde de lehçe söz varlığı görülmektedir. Türkçedeki “arı” maddesi içerisinde Çiğil lehçesinde [56] “bal (Ar.)” tamlaması; “üstem” maddesi içerisinde Oğuz lehçesindeki karşılığı olan *t* [66] “eğrlere, kemerin başına, tokalara işlenilen altın, gümüş” sözcüğü; maddesi içerisinde Yağma Tohsı Çiğil lehçelerindeki “şarap (Ar. *al xamr*)” tamlaması aktarılmaktadır.

2. Dīvān’ın Türk Lehçeleri Söz Varlığında Eş Değerlik:

Bilindiği gibi, sözcükte eş değerlik, kaynak dil ya da lehçedeki bir sözcüğün kavram alanıyla, hedef dil ya da lehçedeki bir sözcüğün kavram alanının örtüşmesi, denk olmasıdır. Yani iki dil veya lehçede aynı kavramı karşılayan iki sözcük birbiriyle eş değer . Eş değerlik, tam eş değerlik ve kabul edilebilir eş değerlik olmak üzere iki biçimde değerlendirilebilir: kaynak dil/ ya da lehçede bir sözcüğün bütünüyle, yani ses, düz anlam, çağrışım, metin türüne uygunluk, kullanım şekli vb. yönlerden hedef dil ya da lehçede eş değerinin olmasıdır. *Kabul* ise kaynak dilde ya da lehçede bir sözcüğün hedef dil ya da lehçede bir sözcüğe düz anlamı, metin bağlamında kullanılışı, yarattığı etki vb. yönlerden benzer olmasıdır (UĞURLU

Modern Türk lehçeleri arasındaki eş değerlik ile ilgili ayrıntılı çalışmaları olan Uğurlu, Türk lehçelerindeki eş değerliği üçe ayırmıştır:

² Kavram alanları aynı olan sözcükler ve işlevleri aynı olan biçimler için “denk çift” terimi de kullanılmaktadır. Bkz. (GÜLSEVİN 2007). Bu çalışmada “eş değer” terimi benimsenmiştir.

Kaynak lehçedeki bir sözcüğün kavram alanıyla hedef lehçedeki bir sözcüğün kavram alanının, tamamen ya da kabul edilebilir bir biçimde örtüşmesidir (UĞURLU 2004: 21).

Kaynak lehçedeki bir sözcüğün kavram alanının, hedef lehçede birden çok sözcüğün kavram alanıyla a da kabul edilebilir bir biçimde örtüşmesidir (UĞURLU

Kaynak lehçedeki bir sözcüğün kavram alanının, hedef lehçede hiçbir karşılığının olmamasıdır. Bunlar genellikle kaynak lehçe konuşurlarının kendi kültürlerine has özcüklerdir (UĞURLU 2004: 24).

Dīvān'ın lehçe malzemesine bakıldığında *bire bir* sözcüklerin bulunduğu görülmektedir.

Dīvān'ın lehçe söz varlığının büyük kısmında kavram alanları *bire bir* örtüşen sözcükler yer almaktadır. Kâşgarlı, Türkçe dediği Karahanlı Türkçesi söz varlığı yanında kavram karşılığı *bire bir* eş değer olarak lehçelerdeki sözcükleri de nakletmiştir. Böylece Karahanlı yazı dilinin yanı sıra XI. yüzyıl Türk lehçeleri sözlüğü de Dīvān'da yer almıştır. Türk lehçeleri arasındaki *bire bir* eş değer söz varlığı, fiiller, adlar vb. şu şekilde ayrılabilir:

2.1.1. Bire Bir Eş Değer Fiiller:

Kâşgarlı Mahmud'un naklettiklerine göre bazı fiiller Türk lehçelerinde ve yazı dilinde farklı sözcüklerle ifade edilmektedir. Bu fiiller anlamca aynı oldukları ve benzer durumlarda kullanıldıkları için *bire bir* eş değer fiiller olarak değerlendirilebilir. Örneğin Dīvān'da "geri dönmek (Ar)" karşılığında Türkçede - [416] fiili: Yağma, Tuhsı, Oğuz lehçelerinde bu fiilin yan biçimi olan fiili ve Oğuz lehçesinde kullanıldığı görülmektedir. Her üç fiil için de Arapçadaki karşılığı verildiğinden, bu fiillerin kavram alanı olarak aynı olduklarını yani *bire bir* eş değer oldukları düşünülebilir. Benzer şekilde "savaşmak" (Ar.) anlamında Türkçede ve Oğuz lehçesinde [319] fiilinin kullanıldığı görülmektedir. Bu iki fiil de hem yazı dilinde hem de Oğuz lehçesinde aynı kavramı karşıladıkları için *bire bir* eş değer olarak ele alınmaktadır. Aşağıdaki tabloda Dīvān'da bulunan *bire bir* eş değer fiiller gösterilmektedir.

(Sözcük anlamı)	Türkçe/yazı dili	(Oğuzca)	(Diğer)
“çıkmaq”			(Yağma Tuhsı Kıpçak Türkmen
“dövmek, vurmak”		-	
“dövülmek, dayak atılmak”	urul-		
“gelmek, ulaşmak, varmak”			- (Çiğil
“geri dönmek”			(Yağma, Tuhsı Oğuz
“karıştırmak”	- -		
“karıştırılmak”	- -		
“koymak, yığmak” (Ar			(Yağma
“meyve vermek” (Ar			Kıpçak Oğrak
“savaşmak” (Ar			
“döğülmek, dayak atılmak”	urul-	-	
“döğülmek” (Ar	urun		

“utanmak” (Ar	<i>uwutlan</i>	<i>utan</i>	
“yapmak”	-	-	
“yazı yazmak” <i>kataba</i>	<i>biti</i>	<i>yaz</i>	
“yemek yemek” <i>akala</i>			<i>ye</i>
“yenmek”	<i>ut</i>		
“hile yapmak”	<i>yop(b)at</i>	-	(Oğuz Kıpçak

2.1.2. Bire Bir Eş Değer Eşya ve Alet Adları:

Kâşgarlı Mahmud, Türk lehçelerinde aynı eşya ve alet için kullanılan farklı sözcükleri nakletmiştir. Dîvân’da anlam olarak aynı karşılığı bulunan bu adlar da kavram alanları aynı olması nedeniyle bire bir eş değer olarak değerlendirilebilir. Örneğin Dîvân’da “makas” (Ar) kavramı karşılığında Türkçenin genel söz varlığında [210] (Çiğil [227] sözcükleri bulunurken, Oğuz lehçesinde [211] sözcüğü ve Argu lehçesinde [498] sözcüğü nakledilmektedir. Hepsi de Arapça karşılığında olduğu, aynı kavramı karşıladığı için bire bir eş değer olarak kabul edilebilir. Aşağıdaki tabloda Dîvân’da sözcük anlamı aynı olan fakat lehçelerde ve yazı dilinde farklı sözcüklerle ifade edilen eşya ve alet adları gösterilmektedir.

(Sözcük anlamı)	Türkçe/yazı dili	(Oğuzca)	(Diğer)
“kap kacak” (Ar			
“yüzük, gerdanlık”			
“keçe” (Ar <i>libd</i>			

“ustura”			
“deve üzerindeki iki tarafli sepet” (Ar <i>hawdaj</i>)			
“ok kabı”			
“yay kabı” (Ar			

(Sözcük anlamı)	Türkçe/yazı dili	(Oğuzca)	(Diğer)
“kısrak” <i>ramaka</i>			
“çekirge” (Ar			
“serçe” (Ar			
“kurt (köpekgillerden) ” (Ar			
“yarasa”		<i>yarasa</i>	<i>aya</i> [631] (Çiğil
“dişi kedi” (Ar <i>hirra</i>			(Çiğil
“erkek kedi”			<i>k</i> (Çiğil
“karınca” <i>naml</i>			(Çiğil
“ayı” (Ar <i>dubb</i>		(Oğuz Kıpçak Yağma	<i>apa</i> (Kıpçak
“yengeç” (Ar			
“zehirli bir örümcek (Ar)”		<i>bi</i>	
“koç ”		(Oğuz	
“tavuk ”		(Türkmen	
“çaylak kuşu)”	(Türk)	(Oğuz	

2.1.4. Bire Bir Eş Değer Bitki Adları:

Dīvān'da aynı bitkiyi ifade eden, yani kavram alanı aynı olan fakat lehçeler arasında farklı adlarla söylenen bitki adları da bir eş değer adlardır. Örneğin “üzerlik (Ar)” anlamına gelen bitki için, Kâşgar lehçesinde , Oğuz lehçesinde Uç lehçel sözcükleri kullanılmaktadır. Bu sözcüklerin hepsi Arapça karşılığında yani aynı kavram alanında olduğu için birbirleriyle bire bir eş değer kabul edilebilir. Aşağıdaki tabloda Dīvān'da bire bir eş değer olan bitki adları sıralanmıştır.

(Sözcük anlamı)	Türkçe/yazı dili	(Oğuzca)	(Diğer)
“buğday” (Ar <i>burr</i>)			
“elma”		<i>alma</i>	
“darı” (Ar			

“Kitre ağacı (Ar al-)”			
----------------------------	--	--	--

2.1.5. Bire Bir Eş Değer Akrabalık Adları:

Türkçe, akrabalık adlarının çeşitliliği bakımından zengin bir dildir. Akrabalık adları, aynı lehçe içinde çok çeşitli adlarla ifade edildiği gibi, lehçeler arasında da farklılık gös
Kâşgarlı Mahmud, XI. yüzyıl Türk toplulukları arasında aynı akrabalık kavramına ad olan farklı sözcüklerX l1 h P

(Sözcük anlamı)	Türkçe/yazı dili	(Oğuzca)	(Diğer)
“öğle vakti” (Ar	(Çiğil		(Kıpçak
“zaman”			
“beyaz”			
“bembeyaz” (Ar	(Çiğil		
“dalak” (Ar			(Kıpçak
“çamur” (Ar	<i>titig</i>	(Oğuz	(Oğuz
“hediye, armağan” (Ar <i>hadiyya</i>			
“kuyu” (Ar <i>bi</i>			
“kılavuz, rehber” (Ar			(Kıpçak
“kum” (Ar <i>raml</i>			(Çiğil
“iki dağ arasındaki vadi”			[57] (Çiğil
“bal” (Ar		Kıpçak Oğuz	(Çiğil
“çocuklara kullanılan bir sövgü sözü” -			(Kençek

“iyi yaşayış, içinde <i>at-tana</i> -t- -)”			(bazı lehçeler)
“kurutulmuş)”			
“ekmek (Ar)”		(Yağma Tuhsı Oğuz Kıpçak	(çocu
“cariye (Ar <i>ama</i>)”		(Oğuz Kıpçak	
“cin çarpması <i>min al-cinn</i>)”		Oğuz	

2.1.7. Bire Bir Eş Değer Sıfatlar:

Aşağıdaki tabloda Kâşgarlı'nın naklettiği bire bir eş değer sıfatlar gösterilmiştir.

(Sözcük anlamı)	Türkçe/yazı dili	(Oğuzca)	(Diğer)
“kötü” <i>radl</i>	<i>yawuz</i>	<i>tas</i>	(Oğuz Kıpçak

“yaş, ıslak (Ar)”	(Çiğil		
“yalan” (Ar		<i>igit</i>	
“sağ taraf” (Ar			[32] (Çiğil
“delik” (Ar	,		

Bunların dışında Kâşgarlı, herhangi bir lehçe adı [67] “aşağı” sözcüklerinin de aynı anlamda olduklarını, yani eş değer olduklarını bildirmektedir. Dîvân’da “aşağı” anlamındaki sözcüğün şeklinde iki değişikliği Kâşgarlı, fasih olanın olduğunu, diğerinin fasih olmadığını belirtmektedir. Clauson, 131a) sözcüklerini birbirinin eş anlamlısı olarak fakat ayrı maddelerde vermiştir. Bu iki sözcüğün ayrı köklere dayandığı ya da ön damak sesi /s/ ve diş sesi /l/’nin birbirinin yerine geçtiği düşünülebilir. Kâşgarlı’nın aynı maddeye alarak açıklaması, ’ı ses değişimine uğramış kökteş sözcükler kabul ettiğini göstermektedir (bkz. *alt ast* EDPT: 242a). Bugün modern Türk lehçelerinde “alt, aşağı” anlamında yaygın olarak Oğuz *alt*, diğer lehçelerde *ast* kullanılmaktadır (Bkz. KTLS I: 18 19). Buradan, Dîvân’da geçen sözcüğünün Oğuz lehçesine, kullanımının diğer lehçelere ya da Karahanlı Türkçesine ait olduğu düşünülebilir. Modern Türk lehçeleri söz varlığında lehçelere göre kullanım sıklığı değişen *alt ast* sözcüklerinin ayrılığında XI. yüzyılda Kâşgarlı tarafından ilk olarak temas edilmesi önemlidir.

2.1.8. Bire Bir Eş Değer Edat ve Zarflar:

(Sözcük anlamı)	Türkçe/yazı dili	(Oğuzca)	(Diğer)
“öyle, böyle” -	[72] (Çiğil	<i>ayla</i>	
“değil” (Ar <i>laysa</i>			<i>ol</i>
“evet” (Ar		(Yağma Tuhsı	

		Kıpçak Oğuz	
“başka”	(Ar	Çiğil	~
“niçin lima)”	(Ar	(Türk)	
“ön (Ar)”		Oğuz	

Bunların dışında Kâşgarlı, Oğuzlar tarafından işin tahakkukunu ve bittiğini göstermek için kullanılan “la” edatından da bahsetmektedir. Kâşgarlı’nın açıklamasına göre bu edat, eğer dinleyen kişi olayı bilmiyorsa ya da olayla ilgili tereddüdü, şüphesi varsa veya muhalefet ediyorsa kullanılmaktadır. Diğer Türklerde ise bu edat kullanılmamaktadır. Fiillerin sonuna gelen bu edata diğ tarihî metinlerde rastlanmamaktadır. Dîvân’daki örnekler şu şekildedir:

[538] “o gitti (onun gitmesi tahakkuk etti)”,

[538] “o geldi (onun gelmesi tahakkuk etti)”.

2.2. Dîvân’ın Bire Çok Eş Değer Lehçe Söz Varlığı:

Bir lehçedeki bir sözcüğün diğer bir lehçede birden fazla sözcük karşılığı olması olarak özetleyebileceğimiz bire çok eş değerlik, Dîvân’ın lehçe söz varlığında da bulunmaktadır. Bir kavram bir lehçede bir sözcükle ifade edilirken diğer lehçede ince anlam ayrılıkları göz önüne alınarak birden fazla sözcükle ifade edilmesi, sözcük çokluğu olan lehçenin işlenmişliğini, gelişmişliğini yani zenginliğini gösterdiği gibi, o lehçenin de kendi içinde ağızlara, dallara ayrıldığını da gösterebilir.

Eski Türkçe “öyle, böyle” anlamında Çiğil lehçesinde edatının karşılığında, Oğuz lehçesinde *ayla* kullanılmaktadır. Burada Çiğil lehçesi ’ın, Oğuz lehçesinde bire iki eş değeri vardır. “başka” anlamındaki edat ise Çiğil lehçesinde ve yazı dilinde ile Oğuz lehçesinde ise örtülmektedir. Burada bire iki eş değerlik söz konusudur. Oğuz lehçesinde “kötü” kavramını sözcüğü örtmekte, yazı dilinde *yawuz* iki eş değere sahip olmaktadır. Burada da Oğuzca ve Karahanlı Türkçesi arasında bire iki eş değerlik söz

konusudur. Büyük kız kardeş, abla kavramı da Oğuz lehçesinde ile karşılanmakta, yazı dilinde ise iki sözcükle karşılanmaktadır. Yine Oğuz lehçesinde biçiminde bir karşılığı olan “serçe” kavramı, yazı dilinde biçiminde iki sözcükle örtülmektedir. Oğuz lehçesinde “yay kabı” için biçiminde bir sözcük bulunmakta, yazı dilinde ise olarak iki sözcükle karşılanmaktadır. Bu örnekler Oğuz lehçesi karşısında yazı dilinin bire çok eş değer söz varlığı ögeleridir.

2.3. Dīvān’ın Bire Hiç Eş Değer Lehçe Söz Varlığı:

âşgarlı, lehçelerin söz varlığını karşılaştırmalı olarak, eş değerleriyle vermenin yanı sıra sadece bir lehçede bulunan, diğer lehçelerde eş değeri olmayan sözcükleri de nakletmiştir. Dīvān’da yer alan bire hiç eş değerli sözcükler; belli bir coğrafyada yetişen ve bulunduğu sahada tanınıp adlandırılan bitkiler; bir coğrafyada yaşayan ve bulunduğu sahada adlandırılan canlı/hayvan adları; bir topluluğa ait davranış kalıpları, gelenekler, ifade kalıpları, hitaplar; bir kültüre ait eşya, giyecek, meslek vb. adlardan oluşmaktadır. Diğer lehçelerde kavram karşılığı olmayan sözcükleri vererek Kâşgarlı, Türk lehçelerinin tamamının kavranmasını, anlaşılmasını kolaylaştırıcı bir yol tutmuştur. Bunun yanı sıra, başka hiçbir kaynaktan anılmayan, sadece belli bir kültür ve medeniyetin söz varlığında yaşamış, daha sonrasında ise toplumsal, kültürel değişimlerle tarih sahnesinde kalmış kavram ve sözcükleri kayıt altına alarak, Türkçenin söz varlığı çalışmalarına katkıda bulunmuştur.

2.3.1. Meslek, Sanat, Zanaat Terimlerinde Bire Hiç Eş Değerlik:

Kençek söz varlığında bulunan ’nın Dīvān’da eş değeri başka bir sözcük yoktur. Kâşgarlı bunun “bağ bozulduktan sonra, asmaların üzerindeki üzüm kalıntıları” için bir adlandırma olduğunu ir. Bu sözcük tamamen bağcılıkla uğraşan Kençeklere özgü bir sözcük olduğu için, bağcılığın olmadığı toplumlarda kavram karşılığının bulunması beklenemez. Dīvān dışında hiçbir yerde tanıklanamamış, tek örnek bir sözcüktür (bkz. EDPT: 352b).

da Tuhsı, Yağma ve Çiğil lehçeleri söz varlığında bulunmaktadır. “Tüccarları evinde konuk olarak ağırlayan kimse”ye dendiği Dīvān’da yer almaktadır. , dışarıdan gelen tüccarı evinde misafir edip, tüccarın getirdiği

malları satar, koyunlarını güdermiş. Tüccar evden ayrılırken ortaklığın karşılığında, koyunların yirmide birini almış. Kâşgarlı Mahmud'un Tuhsı, Yağma ve Çiğil lehçelerinde kaydettiği “ ” i de bire hiç eş değer sözcüklerdendir. Bu tarz bir ticaret ortaklığının olmadığı toplumlarda eş değeri bulunmamaktadır. “ , tarihî ve modern Türkçede başka yerde tanıklanamamış, tek örnek bir sözcüktür (bkz. EDPT: 372a).

Suvarların alışverişte kullandıkları “eni bir buçuk karış, uzunluğu dört arşın gelen bez” olan de, sadece bu lehçede karşılığı olan bir ticaret terimidir (bkz.

2.3.2. Hayvan Adlarında Bire Hiç Eş Değerlik:

Belli bir coğrafyada yaşayan, belli iklimlerdeki hayvanların adları da sadece o bölgedeki lehçelerde bulunmaktadır. Diğer lehçelerde ise kavram olarak karşılığı olmadığından bire hiç eş değer sözcük türüne girmektedir. Kâşgarlı bu tür hayvan adlarını verirken karşılık olarak neye benzediğini, özelliklerini belirtmiş ve böylece tam olarak karşılığını ifade edemese de, kavram olarak zihinde canlandırma yoluna gitmiştir.

ülkelerinde bulunan “bal arısına benzeyen bir çeşit sinek” olan lehçesinde kavram olarak “bülbüle benzeyen bir kuş”u karşılayan [411] sözcüğü ve Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzların bilmediğini söylediği “fil” [608] bunlardandır. Kavram olarak başka iklimlerde bulunmayan bu hayvan türlerinin, sözcük karşılığı da doğal olarak sadece bulunduğu bölgede olmaktadır. Argu lehçesindeki tarihî ve modern hiçbir lehçede tanıklanamazken lehçesinde e Suv 694.12'de tanıklanmıştır

2.3.3. Bitki Adlarında Bire Hiç Eş Değerlik:

İklim özelliklerine göre çeşitlilik gösteren bitkilerin kavramsal karşılıkları da sadece o iklim bölgelerinde bulunmaktadır. Kavram alanı olarak karşılığı diğer lehçelerde olmasa da Kâşgarlı bu bitkilerin adlarını, neye benzediklerini ve nerelerde yetiştiklerini nakletmiştir.

ülkesinde yetiştiği ve kökünün yendiği belirtilen adındaki bitki tek örnektir (EDPT: 868b). Türkmenlerin yaşadıkları yerlerde yetiştiği ve Türkmenlerin yediğinin kaydedildiği, dariya benzer kırmızı taneleri bulunan Türkçede tek örnektir (EDPT: 915b). Kâşgar'da yetişen beyaz ve tatlı

bir havuç türü diye kaydedilen Türkçenin hiçbir sahasında tanıklanamayan, tek örnek bir sözcüktür (EDPT: 84b). Kâşgar lehçesinde kavram karşılığı olan, karabiber ve kimyon gibi yemeğe katılan bir ot olan de tek örnektir (EDPT: 785b). Uç şehrinde yetiştiği, çöğene benzediği ve bununla elbise temizlendiği bitkisi de tek örnek sözcüklerdendir (EDPT: 866a). Bunun yanı sıra Dīvān'da eş değeri olmamakla birlikte, Türkçenin başka devirlerinde ve metinlerinde tanıklanan bire hiç eş değer sözcükler de vardır. Kıpçak illerinde yetiştiği söylenen bir kır yemişi (EDPT: 939a); fasulye yaprağına benzeyen yaprakları olan sarmaşık gibi bir ot olan li bölge söz varlıklarında tespit edilmektedir.

2.3.4. Yemek Adlarında Bire Hiç Eş Değerlik:

Temel besin maddelerine, yetiştirilen ürünlere ve damak zevkine bağlı olarak toplumdaki ünlere ve topluma değişen yemekler ve buna bağlı olarak yemek adlarının da diğer lehçelerde kavram olarak karşılığı bulunmamaktadır. Bu nedenle bir lehçede verilen yemek adı, içindeki malzemeler ve hazırlanışıyla birlikte açıklamalarla Dīvān'da anlatılmaktadır. Yemek adlarının da büyük kısmı bire hiç eş değeri k

Kençek lehçesindeki Kençeklerin yaptığı bir tatlıdır. Kâşgarlı 'nın yaş ya da kuru üzümle yapıldığını söylemektedir. Dīvān'ın bire hiç eş değer söz varlığı olarak kabul edeceğimiz bu tatlı adına Türkçenin başka dönem ve sahaslarında rastlanmamaktadır. Clauson tek örnek olarak ele almıştır (335a). Dīvān'da Kençeklerin yaptığı nakledilen diğer bir yemek de 'dır. Kâşgarlı Mahmud'un et ve baharatla doldurulan bağırsak ası yemeği diye anlattığı da yemek adı olarak diğer lehçelerde olmayan bir sözcüktür

Hakaniye lehçesi kaydındaki adındaki yufka ve pideye benzer ince ekmek de, başka bir lehçede eş değeri olmayan tek örnek bir sözcüktür (bkz. EDPT: 381a). Yine Karahanlı coğrafyasında yaşayan Çiğillerin³ adlı yemeği de diğer lehçelerde eş değeri olmayan tek örnek bir sözcüktür (bkz. EDPT:

³ İlk defa Kâşgarlı Mahmud'un zikrettiği bu et yemeğinin tarifi şu şekildedir: Hayvan kellesi güveçte çeşitli baharatlarla pişirilir ve üzerine ekşi yoğurt dökülerek

Oğuz lehçesindeki “kebablık oğlak ya da kuzu” anlamında , Karlukların ekşi süttten yaptıkları bir peynir türü olan bire hiç eş değer sözcükler arasında sayılabilir.

2.3.5. Giyim-Kuşam, Dokuma vb. Adlarda Bire Hiç Eş Değerlik:

Eskiye doğru gidildikçe, toplumdan topluma daha çok değişiklik gösteren giyim kuşam biçimlerinin adları da Dīvān’da yer alan bire hiç eş değer sözcükler arasındadır.

Kâşgarlı Mahmud’un Yemeklerin giydiğini naklettiği pamuklu kumaştan dokunmuş bir örtüdür. Kavram olara toplumunda olan bu örtünün adı da sadece Yemek lehçesinde tanıklanmaktadır. Sözcük Dīvān dışında bulunmamaktadır (bkz.

Çiğillerin başlarına taktıkları tiftikten yapılan beyaz başlık Çiğil söz varlığındadır (). Kâşgar’da yapılan nakışlı bir keçe türü olan yalnızca Kâşgar lehçesinde bulunan tek örnek bir sözcüktür (bkz.

Oğuzların deve hamudunun altına koydukları çul ve çula benzer şeylere söyledikleri eğerin ön ve arka yastıkları için söyledikleri) sözcükleri Oğuz lehçesinde bulunan adlardır. Bu adlar da sadece kullanıldıkları toplumda bulunan, diğer lehçelerde kavram

Kençek köylülerinin buğday ve buğdaya benzer tahılları temizlerken yaptıkları imece benzeri yardımlaşmaya Kençek lehçesinde adı verilmektedir. Kâşgarlı, ‘ köylülerin birbirine bir köle veya bir hayvan vermesi şeklinde de olabildiğini belirterek diğer lehçelerde tam olarak eş değeri olmayan bu tek örnek sözcüğü açıklamaktadır (bkz. EDPT: 763b). Kençek lehçesinde ise Kençek beyinin halkın yük arabalarını alarak, parasız olarak yük yükletmesi, yük taşıması gibi angaryalara ’ın da Kençek toplumundaki bir olgu olması nedeniyle tam karşılığı başka lehçelerde bulunmayabilmektedir. ’a Türkçenin başka bir devrinde ve sahasında rastlanamamıştır (bkz. EDPT: 780b). Kençek lehçesinde bir davetin ardından gidilen ikinci bir içki meclisi örnek bir sözcüktür (bkz. EDPT: 868a).

Yağma ülkesinde *Yada* taşı ile yağmur yağdırmak için yapılan bir tür kahinliğe ise denmektedir. İslam dışı bir inanış ve ritüel olan *yat* da diğer lehçeler için bire hiç eş değer sözcüklerdendir. bugün Sibirya’daki Türklerin halk inanışlarında

Oğuz toplumunda ise benzer bir biçimdeki cin çarpmasına karşı yapılan büyüye adı verilmektedir. XI. yüzyıl Oğuz toplumundaki bir inanışa ad olan Dīvān dışında hiçbir yerde geçmemektedir). Oğuz toplumunda hısımlar arasında mektup getirip götürülen bir elçi bulunmakta ve buna da modern Oğuz söz varlığında yaşamamaktadır.

2.3.7. Hitap İfadeleri ve Unvanlarda Bire Hiç Eş Değerlik:

nvanlar da lehçeden lehçeye farklılık gösteren, kimi zaman kavram karşılığı olarak tam anlamıyla diğer toplumda bulunmayan söz varlığı ögesidir. Kâşgarlı, Karluk büyüklerine dendiğini (bkz. EDPT: 811b); Karlukların çocukl dediklerini (EDPT: 128b); Kençeklerin çocuklara sövdüklerini; Çiğillerin kadınlarının temiz ve güzel olmaları lakabını aldıklarını (bkz. EDPT: 285a, 212a); gayrimüslim Türklerin bilgin ve âlim kimselere

buldukları toplumlara özgü ifadeler, yani bire hiç eş değer olan sözcüklerdir. Bu nedenle Kâşgarlı bu sözcükleri bir sözcükle değil, açıklayıcı cümlelerle anlatmıştır.

2.3.8. Alet ve Eşya Adlarında Bire Hiç Eş Değerlik:

Dīvān'da yalnızca bir lehçede kavram karşılığı olan eşya ve aletlere örnek olarak şunlar verilebilir: Kençek lehçesinde çanak, çömlek parçaları için ; içerisine un ve una benzer şeyler konan, küp gibi, topraktan yapılan büyükçe bir kap için ; bağ bekçisinin üzerine çıkararak çardaktaki üzümleri topladığı, üç ayaklı tabure biçimindeki merdiven için denmektedir. Oğuz lehçesinde eğerlerin, kemerlerin başına ve tokalara işlenen altın ve gümüş için ; ağaçtan oyularak yapılan su kabı için kullandığı özel mühür için sözcükleri kullanılmaktadır. Çiğil lehçesinde küçük, demirden yapılmış baston ve asa benzeri eşya için ; yaş söğüt ağacının veya buna benzer bir ağacın kabuğunun boru gibi çıkarılmasıyla yapılan ve kuşları vurmak için içerisine yuvarlak tane konularak atılan alet için lehçelerinde şişirilen tulumların ya da kamış ve ağaç dallarının birbirine bağlanmasıyla yapılan geniş ırmak taşıtı için kullanılmaktadır.

2.3.9. Fiillerde Bire Hiç Eş Değerlik:

Fiillerde ise lehçeler arasında farklılık en az seviyededir. İnsana özgü eylemler her zaman aynı olduklarından, farklı ifadeler, sözcükler kullanılsa da kavram olarak lehçelerde karşılıkları bulunmaktadır. Ancak bazı lehçelerde kullanılan addan türetilmiş fiillerin bire hiç eş değer olduğu görülmektedir. Bunlar kökü isim olan fiillerdir. Arguların “dul kadın ile evlenmek” için kullandıkları “mektup, bitik ve yazı gibi şeylerin tuğra ile mühürlenmesi” için kullandıkları “ev sahibinin izni olmadan konuk olmak” için kullandıkları fiili; Çiğillerin “bayılacak gibi olmak” için kullandıkları fiili; Kençeklerin “hileyle, anahtarsız açmak” için kullandıkları lehçelerde kullanılan, diğer lehçelerde eş değeri tam olarak bulunmayan sözcüklerdir.

3. Dīvān'ın Türk Lehçeleri Söz Varlığında Yalancı Eş Değerlik:

İki ayrı dilde veya bir dilin iki lehçesinde bulunan bir sözcüğün köken, yazılış ve söylenişlerinin aynı ya da yakın olmasına rağmen anlamlarının farklı olması için “ ” terimi kullanılmaktadır. Bu anlamda “ ”, “ ” gibi terimler de kullanılmıştır, ancak yaygın olarak yalancı eş değer terimi benimsenmiştir (bkz. RESULOV 1995: 916; ERGÖNENÇ AKBABA

2007: 151). Anlam değişmeleri sonucu dil ve lehçelerde oluşan yalancı eş değer sözcüklerin bilinmesi, dil ve lehçeler arası çevirilerde büyük önem taşımaktadır. Ancak burada unutulmaması

karıştırılmamasıdır. iki ayrı dil ya da lehçede bir sözcüğün farklı anlamlar alması; ise aynı dil ya da aynı lehçe içerisinde bir sözcüğün farklı anlamlar taşımasıdır.

Türk lehçeleri arasında yalancı eş değerlerin oluşumu belli sebeplere bağlanmaktadır:

1. Türkçenin uzun tarihî geçmişi sırasında tarihî, coğrafi, siyasi şartlar nedeniyle çeşitli alt dallara ayrılması ve uzaklaşması,
2. Yabancı dillerin etkisinin lehçelerde her zaman aynı biçimde gerçekleşmemesi,
3. Ana dilden gelen bazı sözcüklerin lehçelerden birinde yazı diline geçerken, diğerinde ağızlarda farklı anlamlar ve üslup kazanmasıdır (RESULOV 1995: 917)

Ergönenç Akbaba, yalancı eş değerlerin Eski Türk lehçelerinde de bulunduğunu Eski Türkçe “kırmak, kesmek” fiilinden yola çıkarak göstermiştir (bkz. 2007: 155). Türkçenin öğretiminde amaçlandığı Dîvân’da da Kâşgarlı, yalancı eş değer sözcükleri ele almış ve farklı lehçelerdeki farklı anlamlarını belirtmiştir. Dîvân’da Karahanlı yazı dilinin dışında bir sözcüğün diğer lehçelerde kazandığı anlamlar verilmiş, hangisinin daha doğru ya da sözcük köküyle ilgili olduğu belirtilmiştir. Burada Dîvân’daki lehçeler arasında yalancı eş değer olarak görülen sözcükler, fiiller ve adlar olmak üzere iki grupta sıralanmıştır.

Dîvân’ın lehçe söz varlığı dikkate alındığında, fiillerde lehçeler arasında seslik ve anlamsal farklar dışında, farklılığın olmadığı görülmektedir. Genel olarak Türk dili alanı düşünüldüğünde de isim söz varlığının fiil söz varlığından daha çok farklılaştığı, fiillerin ise aynı kaldığı görülmektedir. Lehçeler arasındaki fiillerde görülen farklılık ise daha çok anlam değişmeleri olarak kendini göstermektedir. Ancak bu anlam farklılığı, çok anlamlılık değildir. Aynı dil ya da lehçe içinde bir sözcüğün temel anlama bağlı olarak kazandığı yan anlamlar çok anlamlılık içerisinde değerlendirilmektedir. Temel anlama bağlı olarak yan anlamların ve diğer anlamların değişik lehçe ya da dillerde bulunması ise yalancı eş değerlik terimi içerisinde değerlendirilmiştir. Örneğin Kâşgarlı Mahmud’un belirttiğine göre Türkçede “(soru) sormak (Ar

)” anlamında kullanılırken, Oğuz lehçesinde “(söz) söylemek *takallamtu*” anlamındadır. fiili hem Karahanlı Türkçesinde hem de Oğuz lehçesinde olmasına rağmen farklı anlamlara sahip arından dolayı yalancı eş değer fiil olarak değerlendirilebilir. Lehçeden lehçeye aktarmalarda ya da başka bir dile çevirilerde sorunlara neden olan yalancı eş değer fiillerin Kâşgarlı tarafından tespit edilmesi ve belirtilmesi önemlidir. Aşağıdaki tabloda Dîvân’da yer alan lehçeler arasındaki yalancı eş değer fiiller gösterilmiştir:

(Sözcük)	Türkçe/yazı dili	(Diğer)	Kâşgarlı’nın
-	“yorgunluktan dinlenmek” (Ar -	“uyumak” (Ar <i>nawm</i>	Asıl anlamı “yorgunlukta dinlenmek”ti
-	“(hanların ve büyüklerin yemekleri için) yemek yemek”	“(her yemek için) yemek” <i>akala</i> (Oğuz	herkes için kullanımdır (Oğuzların söyleyişidir).
<i>atlan</i>	“ata binmek” <i>rakiba</i>	“dağa çıkmak” (Oğuz	
	“(soru) sormak”	“(söz) söylemek” (Ar <i>takallamtu</i> (Oğuz	Oğuzların kullanımı kural dışıdır.
	“çözülme” (Ar	“eşinden ayrılmak, boşanmak”	lehçesindeki kullanım değildir.
<i>at</i>	“boşaltmak, çözmek, serbest bırakmak”	“eşinden ayırmak, boşandırmak”	
	“1. ishal olmak, 2.	“(eş için)	

	gevşemek, 3. boşalmak, boş bırakmak”	boşamak” (Ar	
-	“sesi kısılmak, kesinleşmek vb.” <i>indamala</i>	“herhangi birşeyin doğması, olgunlaşması yaratılması” <i>nabata, wulida,</i>) (Kıpçak	
	“1.kişileri birbirine karşı kışkırtmak, 2. çakmak [kibrit] çakmak” (Ar	“sözü ıştırtmek, sözü ulaştırmak” (Ar <i>bal</i>) (Oğuz	
-	“arıklamak” “kendini yere çalmak, çalar görünmek” (Ar <i>hazula</i> <i>nafsahu</i>	“(söz) kulağına değmek” (Ar	

	“(bitki için) anbata)” (Uygur	“yöneltmek (Ar)” (Uygur	Oğuzlar
<i>saltur</i>	“bir şeyi çıkarıp),” “elbise yenini alma)”;	“saldırtmak (Ar amara bi-l-)” (Oğuz	
	“boynunu çiğnemek (Ar t)”	“ödeşmek (Ar ihtaşsa)”, “yolun kesişmesi (Ar. ” (Oğuz	Oğuzlar ve borç için kullanır.
	“saldırmak (Ar karşılaşmak l caharan)”	“ödeşmek, sayışmak, hesabı)” (Oğuz	
	“hayvanın kuyruğunu ipe bükmek (Ar -hulb)”	“küçük bir vadiden yukarı doğru çıkmak - -)” (Oğuz	
	1. “eve sokmak -)” 2. “tuz döğmek (Ar.)” 3. “tane)”	“(yılan vb.) sokmak, ısırma l)” (Oğuz	
-		“içmek, içine çekmek)”	

		“tükürmek (Ar.)”	
	“kapıyı çalmak)”, “kılıç, bıçak vb. şeyleri vurarak)”, “kumaş nasaca”, “suyun alıp götürmesi)”, “cin çarpmak - cinn)”	“dövmek, dayak)” (Oğuz	Türkler “vurmak” için kullandıkları
	“kumaş vb. dokunması (Ar nusica), kılıç vb. yapılması (Ar.)”	“döğülme, dayak atılmak)” (Oğuz	
	“çarpmak (Ar - kılıç döğülme)”, “kurban kesmek cazara)”	“dövülme (Ar)” (Oğuz	
topul-	“delmek (Ar)”	“çıkar)” (Oğuz	
	“yaratmak (Ar)”	“birşeyi doğru birşekilde)” (Oğuz	
yara-	“yaramak)”	“yol dileğine -)”	

		Oğuz	
yarat-	“yaratmak (Ar)”	“yapmak (Ar)” (Oğuz	
yaz-	1. “çözmek (Ar)” 2. “yanılmak (Ar)” 3. “hemen gerçekleşmek)”	“yazı yazmak kataba” Oğuz	
ye	“yemek yemek akala”	“malını yemek, atlafa”	

Yalancı eş değer adlar ses, yapı ve köken olarak aynı olmalarına rağmen lehçeler arasında farklı anlamlar kazanmış sözcüklerdir. Dîvân'ın lehçe söz varlığında adların da lehçeler arasında yalancı eş değer durumunda oldukları sıklıkla görülmektedir. Örneğin Dîvân'da 'ın Türkçede ya da Karahanlı Türkçesindeki kavram karşılığı “inek (Ar bakara)” iken Oğuz lehçesindeki kavram karşılığı “kaplumbağanın dişisi (Ar. al-as-)”dir. Bu nedenle aynı sözcük olmasına rağmen Karahanlı Türkçesi ve Oğuz lehçesinde yalancı eş değerdir. Dîvân'da yer alan diğer yalancı eş değer adlar aşağıdaki listede gösterilmiştir:

(Sözcük)	Türkçe/yazı dili	(Diğer)	kÂşgarlı'nın
	“koyun yatağı -)”	“koyun pisliği (Ar -)” (Oğuz	Yakın 1 iki sözcüktür. Arapçada da vardır.

	“(at, aygır vb.de beyaz”	“her beyaz şey (Ar)” (Oğuz	Türkler sadece atın kullanır. Oğuzcada
	“yorgun ”	“zayıf, cılız (Ar)” (Oğuz	
	“aşevi, mutfak)”,	“buğday burr ” (Oğuz	
<i>bart</i>	“şarap vb. sıvı şeyleri ölç kabı (Ar -)”	“su içilen bardak, çömlek, testi (Ar)” (Oğuz	
<i>bayram</i>	“sevinç ve eğlence günü as- -)”	“şenlik, bayram yawm al-)” (Oğuz	Kâşgarlı'ya göre Türklerin dediğine Oğuzların /y/'ye çevirerek <i>bayram</i> sözcüğün Türkçe olduğunun kanıtıdır.
	“para (Ar fals)”	“tane, tohum (A)” (
	“taranmış ve eğrilmeye hazırlanmış pamuk sümeği <i>li-l gazl)</i> ” Çiğil	“fitil (Ar fatila)”	
<i>bitig</i>	“yazı, kitap (Ar	“muska (Ar)”	

)”	(Oğuz	
<i>bitrik</i>	“kadınların organındaki -)”;	“fıstık ”	
	“ekmek üzerinde oluşan yeşil renk, küf)”	“dışkı (Ar)” (Oğuz	
	“kımız tulumu)”	“küçük su tulumu)” (Kâşgar	
	“koru, çalılık, <i>acama</i>)”	“köşe, bucak (Ar)” (Argu	
	“dağın taşlık yer (Ar <i>ar-al-</i>)”	“kurutulmuş şeftali ve üzüm (Ar <i>al-z-</i>)” (Karluk	
	“tahtadan yapılmış tuz vb. şeylerin bulunduğu kap <i>al-min al-</i>)”	“kâse, çanak (Ar)” (Oğuz	
	“çiçek (Ar <i>nawr, zahr</i>)”	“çiçek hastalığı)” (Çiğil	
	“uçmadan önceki çekirge)”	“çekirge (Ar)” (Oğu	Türkler çokluğunu ifade için
	“savaşta karşılıklı duran	“her şeyin karşısı)” (Oğuz	

)”		
	“beden üzerindeki darp izi”	“çirkinlik, çil (Ar)” (Oğuz	
	“sopa, deynek, âsâ (Ar)”	“Müslüman (Ar <i>muslim</i>)” (Uygurlar	
	“kadın dişilik organının bitişik olması ”	“dalları ve yaprakları iç içe geçmiş, sarılmış ot <i>naft multaff</i> ” (Oğuz	Kâşgarlı asıl anlamın (kadın organının bitişikliği) olduğunu
	“hızlı giden at <i>al-faras</i> l- - fi- - <i>yacida l-</i>)”	“kılavuz, rehber)” (Oğuz Kıpçak	
	“sırt <i>katif</i> ”	“ticarete bir uzunluk ölçüsüolan)”	
	“kadeh (Ar)”	“her türlü kap)” (Yağma Tuhsı Oğuz	
	“inek (Ar <i>bakara</i>)”	“kaplumbağanın dişisi (Ar <i>al-</i> <i>min as-</i>)” (Oğuz	
	“Kartal (Ar)” “Jüpiter yıldızı (Ar.)”	“deve toynağının kenarları (Ar -)” (Oğuz	

	“dikenli bir ağacın meyvesi (Arml al-)”	“herhangi bir ağacın meyvesi (Ar)” Kıpçak Çömül	
	“kat, tabaka, kıvrım (Ar)”	“yanında, indinde (Ar)” (Oğuz)	
	“zehirli sıvı karışım (Ar)” “ayakkabıcı tutkalı (Ar)”	“bir şeyin yarısı, diğer parçası (Ar)” (Barsgan)	
	“kaba topraklı (Ar)”	“kum (Ar raml)” (Oğuz)	
	“şehir (Ar)”	“köy (Ar)” (Oğuz)	
	“kalıp (Ar)”	“benzer (Ar)” (Oğuz)	
	“kışlık ev (Ar)” (yerleşik Türkler)	“çadır (Ar)” (Türkmen)	
	“kerpeten (kalbatān)”	küçük ve kara bir hayvan (Oğuz)	
	“genç kısrak ramaka fatiyya)”	“herhangi bir kısrak (Ar ramaka)” (Oğuz)	
	“pahalı (Ar)”	“pi (Ar)” ()	
	“insan, kişi (Ar)”	“kadın eş (Ar zawca)” (Yağma)	Kâşgarlı Yağma duymuş.
	“içi boş şey”	“talihsiz, uğursuz mudbir)”	

	“eyer bağı (Ar -sarc)”	“kök, asıl, soy (Ar)” (Oğuz Kıpçak	
	“kurtçuk, tırtıl)”	“(köpekgiller familyasına ait, yırtıcı hayvan)” (Oğuz	
	yalnızca “ayı yavrusu” için	“domuz yavrusu” için (bir kısım Türkler)	
	“Çorba (Ar	“şehriye çorbası)” Yağma	Yağmalar mün dendiğinde “şehriye çorbası”
ottuz	“otuz (Ar)”	“üç (Ar)” Yağma Künjüt)	Anlamı “otuz” olsa da Yağmalar “üçer üçer” ifadesi için kullanırlar.
	“Ceyhun, Fırat gibi her ırmak)”	“Banākat (Sır) ırmağı” (Oğuz	başına kullanıldığında Oğuzlar arasında Banākat ırmağı ifade
	“yaşça ve küçükler için anta)” (Türk Çiğil	“yaşça büyükler için anta)” (Oğuz	Türkler çocuk, yardımcı sen, saygın kişilere siz Oğuzlar

			çevirir.
	“işlediği işi başkasına bırakm anlamda sıfat”	“sırım, kayış (Ar)” (Oğuz	

	“Ulu Tanrı” (Müslüman Türkler)	“gökyüzü ve dağ, ağaç vb. gibi büyük şeylerin tamamı” (gayrimüslim Türkler)	
	“deniz vb. için derin”	“(her şey için) derin, geniş” (Oğuz)	
	bir kuş adı	“bir yemek adı (Ar am)” (Kençek	Bu sözcük erkek adı kullanılır.
	“1. vakit (Ar saltanat, çağ dawla fırsat (Ar.)”	“1. karşılık (Ar , 2. hayır ve baraka)” (Oğuz	
	“köy (Ar)” (Çiğil	“şehir (Ar balda)”	
	“sade yağ (Ar samn)”	“iç yağı, hayvansal yağ (Ar)” (Oğuz	
	“1. Adem insanoğlu (al-)”	“ama” (Oğuz Kıpçak	
	“zarar, ziyan)”	“ölüm, helak (Ar)” Oğuz	
	“koyun ya da deve yünü (Ar)”	“pamuk (Ar Yağma	
	“hızlı, koşucu ”	bilgin kişiler için sıfat (Oğuz	

Sonuç:

Sonuç olarak, Dīvān'ın lehçe söz varlığı incelendiğinde XI. yüzyıl Türk lehçelerindeki önemli ses, biçim, anlam vd. özellikleri ana hatlarıyla görülebilir. Lehçe söz varlığı, Dīvān'da ayrı bir bölüm olarak verilmese de, toplandığında küçük çaplı bir karşılaştırmalı lehçe sözlüğü ortaya çıkmaktadır. Bu sözlükte Kâşgarlı Mahmud, Türk lehçelerine ait sözcükleri farklı lehçelerdeki eş değerleriyle, yalancı eş değerleriyle birlikte sunmuştur. Yani bir lehçedeki sözcüğün, Hakaniye Türkçesinde ya da diğer lehçelerdeki kavram karşılığını vermiştir. Aynı zamanda birçok lehçede ortak olan bir sözcüğün de başka lehçelerde farklı anlamlara gelebildiğini göstermiş, günümüzde yalancı eş değerlik kavramıyla ifade edilen, aynı sözcüğün farklı lehçelerde kavram alanlarının farklı olması durumuna işaret etmiştir.

Türk lehçelerinin ilk sözlüğü olan *D v* - içerdiği önemli lehçe söz varlığı malzemesiyle tarihî ve modern Türk lehçeleri araştırmaları için önemli bir kaynaktır.

KAYNAKÇA

-it-

Dizini

(Endeks)

BANGUOĞLU, Tahsin (1958), "Kâşgarî'den Notlar I: Uygurlar ve Uygurca Üzerine", *TDAY-Belleten*

BANGUOĞLU, Tahsin (1959), "Kâşgarî'den Notlar II: Oğuz Oğuzeli Üzerine", *TDAY-Belleten*

BANGUOĞLU, Tahsin (1960), "Kâşgarî'den Notlar III: Oğuz Lehçesi Üzerine", *TDAY-Belleten*

- ERCİLASUN, Ahmet Bican, vd. (1991),
C. I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2007), “Nogay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler”, *Bilig*
- GÜLSEVİN, Gürer (2007), “Kutadgu Bilig’in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: Denk Çiftler”,
- KARAHAN, Akartürk (D v -
Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı (Eski Türk Dili) Anabilim Dalı,
Doktora Tezi (basılmamış).
- KÂŞGARLI MAHMÛD (2005), - , (çeviri, uyarlam
düzenleme: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever), Kabalcı
Yay., İstanbul.
- KÂŞGARLI MAHMUD, - -Facsimile)
Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- KTLS I = ERCİLASUN, Ahmet Bican, vd. (1991),
C. I, Kültür Bakanlığı Yay.,
- RESULOV, Asker (1995), “Akraba Diller ve Yalancı Eş Değerler Sorunu”,
- SCHÖNIG, Claus (2004), “On some unclear, doubtful and contradictory passages in Maḥmūd al Kāšyarī’s ‘Dīwān Luyāt at Turk’ ”,
- - Metinlerinin
, Yıldız Teknik
Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tür
Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi (basılmamış).
- UĞURLU, Mustafa (2000), “Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve ‘Abay Yolu’ Romanı”, *Bilig*
- UĞURLU, Mustafa (2002), “Kırgız ve Türkiye Türkçesi Arasında Bir Kelime Eş Değerliği ‘Camiyla’ Romanındaki Meseleler Üzerine”, *Scholarly Depth and Accuracy. A Festschrift to Lars*
-

UĞURLU, Mustafa (2004), "Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş
Değerliği", *Bilig*
